

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 40 (2019)

Δελτίον ΧΑΕ 40 (2019), Περίοδος Δ'

Τέμπλα με δυτικά στοιχεία στα Βάτικα της Λακωνίας

Κλήμης ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ (*Klimis ASLANIDIS*)

doi: [10.12681/dchae.21817](https://doi.org/10.12681/dchae.21817)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ (Klimis ASLANIDIS) Κ. (2019). Τέμπλα με δυτικά στοιχεία στα Βάτικα της Λακωνίας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 40, 87–102. <https://doi.org/10.12681/dchae.21817>

ΤΕΜΠΛΑ ΜΕ ΔΥΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΑ ΒΑΤΙΚΑ ΤΗΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Σε τέσσερις υστεροβυζαντινούς ναούς στα Βάτικα της Λακωνίας διατηρούνται κτιστά τέμπλα με λαξευτά στοιχεία που υιοθετούν μορφές της αρχιτεκτονικής του Δυτικού Μεσαίωνα. Η ασυνήθιστη μορφή τους θα πρέπει να αποδοθεί κυρίως στον αυτοσχεδιασμό ενός τοπικού συνεργείου. Τα τέμπλα χρονολογούνται πιθανώς στο πρώτο μισό του 15ου αιώνα ή λίγο αργότερα. Ορισμένες λεπτομέρειές τους παρουσιάζουν ομοιότητες με λαξευτά στοιχεία υστεροβυζαντινών ναών της περιοχής.

Four Late Byzantine churches at Vatika in Laconia preserve masonry templa with carved architectural features that adopt forms of Late Medieval Western architecture. Their unusual form must mainly be attributed to the improvisation of a local workshop. The templa date probably from the first half of the 15th century or somewhat later. Some of their details also appear in the carved stonework of Late Byzantine churches of the area.

Λέξεις κλειδιά

Υστεροβυζαντινή περίοδος, αρχιτεκτονική, τέμπλα, Πελοπόννησος, Λακωνία, Βάτικα.

Keywords

Late Byzantine period; architecture; templa; Peloponnese; Laconia; Vatika.

Στα ορεινά χωριά της χερσονήσου του Μαλέα, στη νοτιοανατολική Πελοπόννησο, διατηρείται μεγάλος αριθμός βυζαντινών εκκλησιών. Πρόκειται κυρίως για μικρούς μονόχωρους θολοσκεπείς ναούς, κτισμένους χωρίς ιδιαίτερες αξιώσεις, στους περισσότερους από τους οποίους έχουν διατηρηθεί αξιόλογα τοιχογραφικά σύνολα. Όλοι χρονολογούνται στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Αναλυτικός κατάλογος των μνημείων, με εκτενή αναφορά κυρίως στη ζωγραφική

τους, περιλήφθηκε στα Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας του 1982. Η δημοσίευση αυτή περιλαμβάνει τα πορίσματα μιας εκτενούς έρευνας στην επαρχία της Επιδάουρου Λιμηράς από πολυμελή επιστημονική ομάδα, με τη γενική επίβλεψη του Νικολάου Δρανδάκη¹. Επιμέρους τοιχογραφικά σύνολα έχουν έκτοτε αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελών μελετών, ενώ νεώτερες έρευνες έχουν επίσης κάνει αναφορά, με νέα στοιχεία, σε ναούς της περιοχής².

* Κλήμης Ασλανίδης, Δρ αρχιτέκτων, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πολυτεχνείο Κρήτης, kaslanidis@yahoo.com

** Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος μεταδιδακτορικής έρευνας με θέμα «Αρχιτεκτονική στη χερσόνησο του Μαλέα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο», που πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, με επιβλέποντα τον αναπληρωτή καθηγητή Σ. Μαμαλούκο. Η μεταδιδακτορική έρευνα υλοποιήθηκε με υποτροφία του ΙΚΥ και χρηματοδότηση από την Πράξη «Ενίσχυση μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών» από τους πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση», με άξονες προτεραιότητας 6, 8, 9, και συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ και το ελληνικό Δημόσιο.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας και ιδιαιτέρως στη διευθύντρια, κ. Ευαγγελία Πάντου, για την παραχώρηση άδειας για την εκπόνηση της έρευνας. Ευχαριστίες οφείλονται επίσης στον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών Σταύρο Μαμαλούκο, στον Μιχάλη Κάππα, δρ αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας, και στον Θανάση Μαίλλη, δρ αρχαιολόγο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

¹ Ν. Δρανδάκης – Ν. Γκιολές – Ε. Δωρή – Σ. Καλοπίση – Β. Κέπετζη – Χ. Κωνσταντινίδη – Μ. Κωνσταντουδάκη – Μ. Παναγιωτίδη, «Έρευνα στην Ήπιδουρο Λιμηρά», ΠΑΕ 1982, 349-466.

² Β. Κέπετζη, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στα Φούτια της

Η μελέτη που ακολουθεί εστιάζει σε μια ιδιαίτερη ομάδα τέμπλων σε ναούς δύο ορεινών χωριών των Βατίκων. Τα Βάτικα, το νοτιότερο τμήμα της χερσονήσου του Μαλέα, όπου βρισκόταν η αρχαία πόλη των Βοιών, στη θέση της οποίας κτίστηκε η σύγχρονη Νεάπολη, αναφέρονται με την ονομασία αυτή ήδη από τον Μεσαίωνα, και συγκεκριμένα στην περιγραφή της κατάκτησης της Μονεμβασίας από τους Λατίνους στο *Χρονικόν του Μορέως*³. Το σύνολο των τεσσάρων τέμπλων δεν έχει απασχολήσει μέχρι σήμερα την έρευνα, αν και παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον. Πρόκειται για τα τέμπλα του Αγίου Κωνσταντίνου και του Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου κοντά στα Βελανίδια, καθώς και τα τέμπλα του Αγίου Ανδρέα και της Αγίας Αικατερίνης κοντά στην Κάτω Καστανιά. Είναι όλα κτιστά και διακοσμούνται με πώρινα λαξευτά στοιχεία, διαμορφωμένα κατά τα πρότυπα της διακοσμητικής γλυπτικής του δυτικού Μεσαίωνα.

Ο ναός του **Αγίου Κωνσταντίνου**⁴ (Εικ. 1) βρίσκεται περίπου 1.500 μέτρα βορειοδυτικά του οικισμού Βελανίδια, σε ερημική πλαγιά, με θέα προς το Μυρτώο πέλαγος. Είναι μονόχωρος καμαροσκεπής, με εξωτερικές διαστάσεις 3,90×5,70 μ. περίπου, μη συμπεριλαμβανομένης της ημικυκλικής κόγχης του ιερού. Στα δυτικά προσκολλάται καμαροσκεπής νάρθηκας, ο οποίος έχει λίγο μεγαλύτερο πλάτος από τον ναό, εξέχοντας προς τα νότια κατά ένα μέτρο περίπου. Ακόμα δυτικότερα προσκολλάται ένα δεύτερο καμαροσκεπές

δωμάτιο. Η είσοδος στον νάρθηκα γίνεται από τα νότια, μέσω θύρας με πώρινο λαξευτό πλαίσιο με τοξωτό ανώφλι. Όμοια είναι και η θύρα που οδηγεί στον ναό, στο μέσον περίπου της δυτικής του πλευράς. Γύρω από το ανώφλι της διατηρούνται οι κοιλότητες τριών μικρών εντοιχισμένων πινακίων. Στο μέσον της κόγχης του ιερού ανοίγεται μικρό ορθογώνιο παράθυρο, ελαφρώς διευρυνόμενο προς το εσωτερικό. Ένα μάλλον μεταγενέστερο μικρό παράθυρο ανοίγεται στη νότια πλευρά του κυρίως ναού. Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες του ναού είναι επιχρισμένες και ασβεστωμένες. Η στέγη καλύπτεται με νεότερα κεραμίδια.

Διατηρείται το μεγαλύτερο μέρος του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου, που κάλυπτε όλες τις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων και της καμάρας του ναού. Το τοιχογραφικό σύνολο έχει χρονολογηθεί στο τέλος του 13ου αιώνα⁵.

Το τέμπλο του ναού (Εικ. 2) είναι κτιστό, κατασκευασμένο με αργολιθοδομή, πάχους 33 εκ. Από τη διάταξη των μορφών του τοιχογραφικού διακόσμου στο ιερό και τον κυρίως ναό προκύπτει το συμπέρασμα ότι είτε πρόκειται για το αρχικό τέμπλο είτε για τέμπλο που κτίστηκε στην ίδια ακριβώς θέση και με τις ίδιες διαστάσεις. Η ωραία πύλη διαμορφώνεται με πλαίσιο από λαξευτό λίθο, που σήμερα καλύπτεται από πολλαπλά ασβεστώματα. Το πλαίσιο έχει ορθογωνική διατομή διαστάσεων 15×15 εκ. και ανώφλι που διαμορφώνεται ως δίλοβο τόξο φερόμενο από πλευρικούς κιλίβαντες με κοιλόκυρτη διατομή. Δεν είναι σαφές πώς ακριβώς διαμορφωνόταν αρχικά το κλειδί του τόξου, που δείχνει να έχει απολαξεντεί για λόγους λειτουργικούς, για να εξασφαλίσει, δηλαδή, λίγο μεγαλύτερο ύψος στο χαμηλό άνοιγμα της ωραίας πύλης, που σήμερα είναι μόλις 1,69 μ. Εκατέρωθεν της ωραίας πύλης διαμορφώνονται δύο κοσμήτες, από λαξευτό πωρόλιθο, οι οποίοι κοσμούνται με επάλληλα βεργία. Το σύνολο του τέμπλου επιστέφεται από κοσμήτη, ο οποίος επίσης διαμορφώνεται με βεργία. Το τέμπλο σήμερα καλύπτεται εξ ολοκλήρου από ασβεστώματα.

Ο **Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος**⁶ (Εικ. 3) βρίσκεται στα βορειοδυτικά του Αγίου Κωνσταντίνου, σε απόσταση 500 περίπου μέτρων. Είναι επίσης μονόχωρος

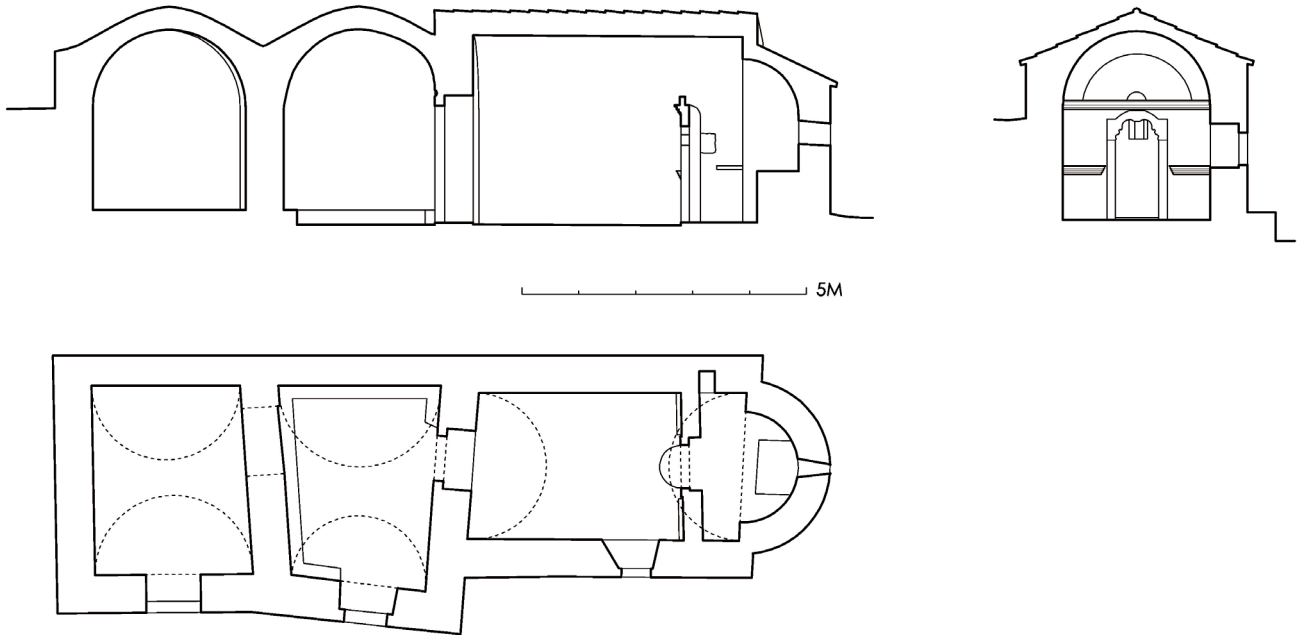
³Επιδαύρου Λιμηράς και ιδιόμορφη παράσταση από τήν Θεία Λειτουργία», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 508-530. Χ. Κωνσταντινίδη, «Το δογματικό υπόβαθρο στην αφίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός, ο Μελισμός, ο επώνυμος άγιος», *ΔΧΑΕ Κ'* (1998), 165-176. Μ. Παναγιωτίδη, «Παρατηρήσεις για ένα τοπικό "εργαστήρι" στην περιοχή της Επιδαύρου Λιμηράς», *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2006), 193-206. Α. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερομιάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 16 (2003-2004), 357-378.

⁴*Τό Χρονικόν του Μορέως: τό ελληνικόν κείμενον κατά τόν Κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεως και παραλλαγών εκ του Παρισινού*, Εισαγωγή, ύποσημειώσεις και έπεξεργασία υπό Π. Π. Καλονάρου, Αθήνα 1940, 2901-2965. Το μεσαιωνικό τοπωνύμιο Βάτικα προέρχεται από την αρχαία ονομασία της πόλης των Βοιών (Βάτικα=Βοιατικά). F. W. Hasluck, «Laconia. II. Topography», *BSA* 14 (1907-1908), 160-82.

⁵ Δρανδάκης κ.ά. (Γκιολές – Κωνσταντινίδη), ό.π. (υποσημ. 1), 451-453.

⁶ Ό.π., 453.

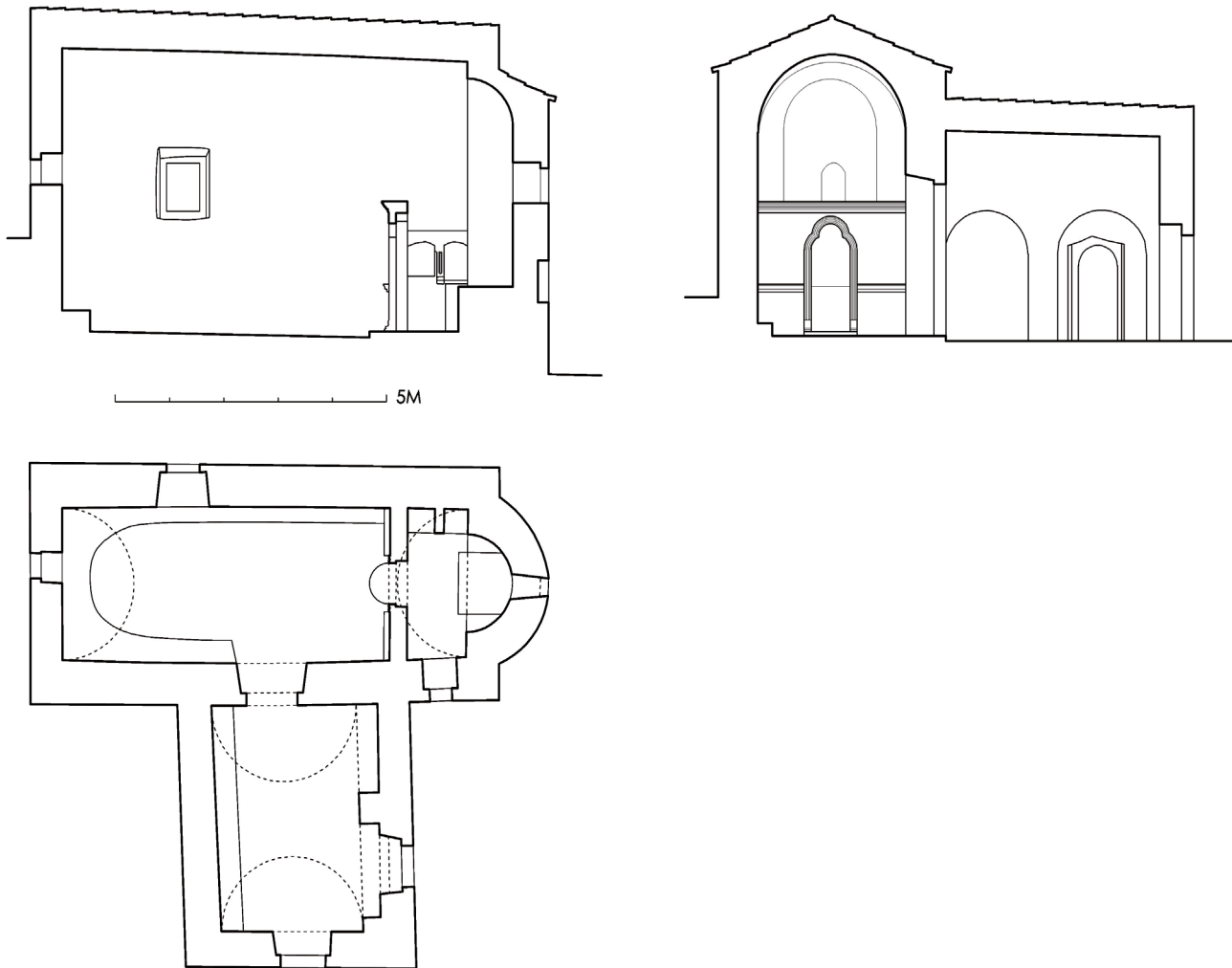
⁷ Ό.π., 453-457.

Εικ. 1. Βελανίδια. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου. Κάτοψη και τομές κατά μήκος και κατά πλάτος.

Εικ. 2. Βελανίδια. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου. Το τέμπλο.

Εικ. 3. Βελανίδια. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Κάτοψη και τομές κατά μήκος και κατά πλάτος.

καμαροσκεπής ναός, με εξωτερικές διαστάσεις 4,20×8,70 μ. περίπου, μη συμπεριλαμβανομένης της ημικυκλικής κόγχης του ιερού. Ο νάρθηκας, λόγω της διάταξης του ναού καθέτως ως προς την κλίση του εδάφους, προσκολλάται στα νότια. Είναι επίσης καμαροσκεπής και έχει εξωτερικές διαστάσεις 4,25×4,50 μ. περίπου. Στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα διαμορφώνονται εσωτερικά δύο τυφλά αψιδώματα.

Ο νάρθηκας έχει δύο θύρες, στα νότια και τα ανατολικά, οι οποίες διαμορφώνονται με πώρινο λαξευτό πλαίσιο με τοξωτό ανώφλι. Η είσοδος στον ναό γίνεται μέσω υψηλού τοξωτού ανοίγματος, μάλλον μετασκευασμένου. Στο μέσον της κόγχης του ιερού ανοίγεται παράθυρο ελαφρώς διευρυνόμενο προς το

εσωτερικό, με πώρινο πλαίσιο που σχηματίζει τριγωνικό ανώφλι. Μικρό ορθογώνιο παράθυρο με πώρινο πλαίσιο ανοίγεται επίσης στη νότια πλευρά του ιερού, ενώ στη δυτική πλευρά του ναού διαμορφώνεται φεγγίτης με πώρινο κυκλικό πλαίσιο. Το παράθυρο της βόρειας πλευράς είναι νεώτερο. Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες του ναού είναι επιχρισμένες και ασβεστωμένες. Η στέγη καλύπτεται με νεώτερα κεραμίδια. Στη νότια, την ανατολική και τη βόρεια πλευρά βρίσκονται εντοιχισμένα συνολικά έξι πινάκια, εκ των οποίων τα πέντε με εγχάρακτη διακόσμηση και το ένα είναι του τύπου protomaiolica.

Διατηρείται μεγάλο μέρος του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου, που είναι ενιαίος στον ναό και τον

Εικ. 4. Βελανίδα. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Το τέμπλο.

νάρθηκα, και έχει χρονολογηθεί στις αρχές του 14ου αιώνα⁷.

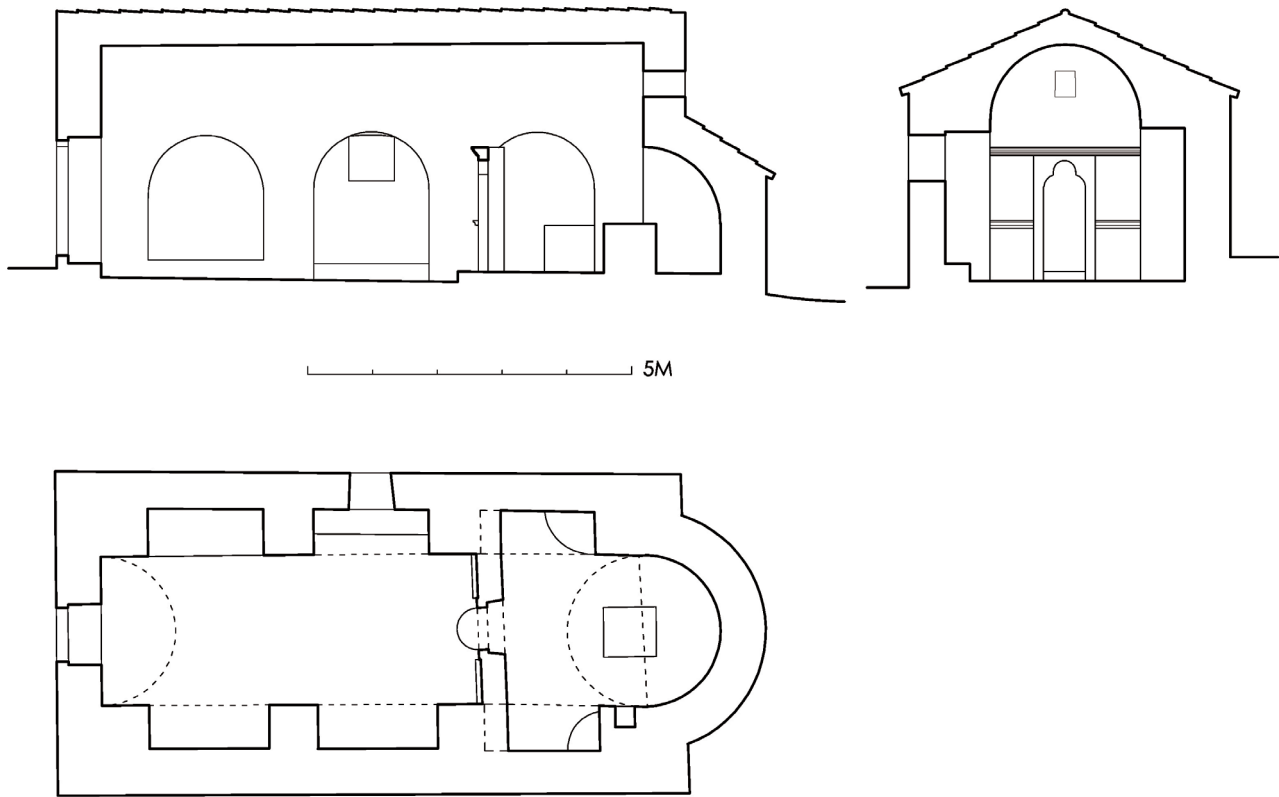
Το τέμπλο (Εικ. 4) είναι κτιστό, κατασκευασμένο με αργολιθοδομή με πάχος 33 εκ. Από τα διαθέσιμα στοιχεία δεν μπορεί να συναχθεί συμπέρασμα για το αν πρόκειται για το αρχικό τέμπλο του ναού. Η ωραία πύλη, πλάτους 72 εκ., διαμορφώνεται με πλαίσιο από λαξευτό λίθο, που σήμερα καλύπτεται από πολλαπλά ασβεστόματα. Το πλαίσιο έχει διαστάσεις 13×13 εκ. και κοσμείται με βεργία. Το ανώφλι του διαμορφώνεται ως τρίλοβο τόξο. Εκατέρωθεν της ωραίας πύλης διαμορφώνονται δύο κοσμήτες, από λαξευτό πωρό-

λίθο, που κοσμούνται με επάλληλα βεργία. Το σύνολο του τέμπλου επιστέφεται από κοσμήτη, ο οποίος επίσης κοσμείται με βεργία. Το τέμπλο καλύπτεται εξ ολοκλήρου από ασβεστόματα.

Στον βόρειο τοίχο του ιερού έχουν κατασκευαστεί δύο κτιστές εσοχές, μεταξύ των οποίων ως πεσίσκος έχει χρησιμοποιηθεί τμήμα πώρινου πλαισίου με βάση, με διατομές όπως στο πλαίσιο της ωραίας πύλης. Τα δύο αυτά αρχιτεκτονικά μέλη δείχνουν να βρίσκονται εδώ σε δεύτερη χρήση, χωρίς να είναι βέβαιη η προέλευσή τους⁸.

⁷ Ο.π., 457.

⁸ Με κάθε επιφύλαξη, ως πιθανή θέση προέλευσης μπορεί να θεωρηθεί το αρχικό θύρωμα της νότιας εισόδου του ναού.

Εικ. 5. Κάτω Καστανιά. Ναός Αγίου Ανδρέα. Κάτοψη και τομές κατά μήκος και κατά πλάτος.

Ο ναός του **Αγίου Ανδρέα**⁹ (Εικ. 5) βρίσκεται 1.500 μέτρα βορειανατολικά του οικισμού της Κάτω Καστανιάς, κοντά στην ανατολική ακτή της χερσονήσου, σε αθέατο από τη θάλασσα πλάτωμα. Στα βορειοανατολικά του ναού διατηρούνται ερείπια οικιών, που πιθανότατα είναι σύγχρονες με αυτόν. Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκεπής, με εξωτερικές διαστάσεις 5,00×9,70 μ. περίπου, μη συμπεριλαμβανομένης της ημικυκλικής κόγχης του ιερού. Κατά μήκος των μακρών πλευρών του ναού στο εσωτερικό διαμορφώνονται τρία τυφλά αψιδώματα, που βαίνουν σε παραστάδες.

Η είσοδος στον ναό γίνεται μέσω νεώτερης θύρας στη δυτική του πλευρά. Ο φωτισμός του ναού επιτυγχάνεται μέσω αρχικού ορθογωνίου παραθύρου επάνω από την κόγχη του ιερού και νεωτέρου παραθύρου στη βόρεια πλευρά. Όλες οι εξωτερικές επιφάνειες του

ναού είναι επιχρισμένες και ασβεστομένες. Η στέγη καλύπτεται με νεώτερα κεραμίδια. Διατηρείται μεγάλο μέρος του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου, που έχει χρονολογηθεί στο τελευταίο τέταρτο του 14ου αιώνα ή γύρω στο 1400¹⁰.

Το τέμπλο (Εικ. 6) είναι κτιστό, από αργολιθοδομή με πάχος 38 εκ. Είναι κτισμένο πίσω από τις ανατολικές παραστάδες, οι οποίες φέρουν τα τυφλά αψιδώματα που αντιστοιχούν στο ιερό, μάλλον λίγο ανατολικότερα από τη θέση που είχε αρχικώς προβλεφθεί, με σκοπό να δοθεί λίγο περισσότερος χώρος στον κυρίως ναό. Αν και είναι μάλλον βέβαιο ότι το τέμπλο κτίστηκε μετά την τοιχογράφηση του ναού¹¹, δεν είναι σαφές αν αντικατέστησε κάποιο παλαιότερο, κτισμένο στην αρχικώς προβλεφθείσα θέση. Η ωραία πύλη, πλάτους 65 εκ., διαμορφώνεται με πλαίσιο από λαξευτό λίθο.

⁹ Δρανδάκης κ.ά. (Παναγιωτίδη), ό.π. (υποσημ. 1), 430-433.

¹⁰ Ό.π., 433, Πίν. 242. Επίσης, Παναγιωτίδη, ό.π. (υποσημ. 2), 193, εικ. 10, 11.

¹¹ Από τη σχέση του με τις τοιχογραφίες του ιερού.

Εικ. 6. Κάτω Καστανιά. Ναός Αγίου Ανδρέα. Το τέμπλο.

Το πλαίσιο έχει διαστάσεις 15×15 εκ. και είναι απλής, ορθογώνιας διατομής. Το ανώφλι του έχει σχήμα τριλόβου τόξου. Εκατέρωθεν της ωραίας πύλης διαμορφώνονται δύο κοσμήτες από λαξευτό πωρόλιθο, με κοιλόκυρτη διατομή. Το σύνολο του τέμπλου επιστέφεται από κοσμήτη, ο οποίος κοσμεύεται με βεργία. Το τέμπλο καλύπτεται εξ ολοκλήρου από ασβεστόματα.

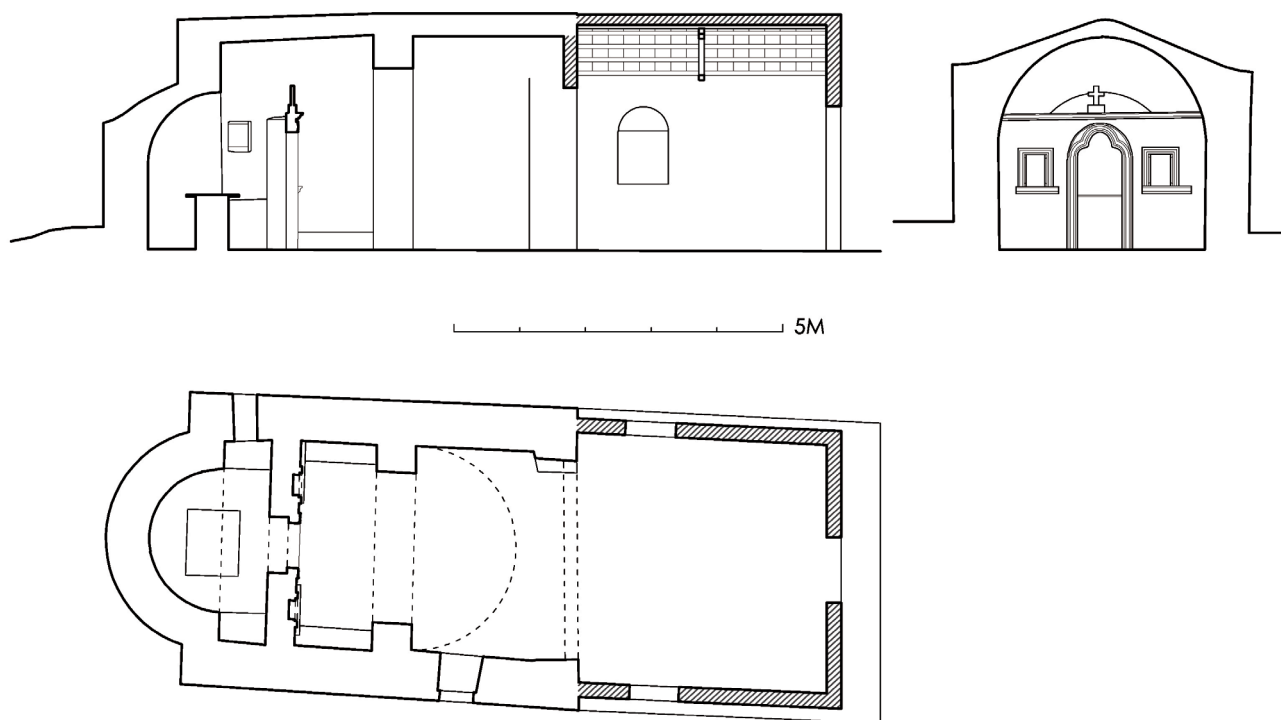
Η **Αγία Αικατερίνη**¹² (Εικ. 7) βρίσκεται σε ορεινή τοποθεσία, περίπου 2.500 μ. νοτιοδυτικά της Κάτω Καστανιάς. Ο ναός είναι μονόχωρος καμαροσκεπής, με εξωτερικές διαστάσεις 4,50×6,00 μ. περίπου, μη

συμπεριλαμβανομένης της ημικυκλικής κόγχης του ιερού. Ο δυτικός τοίχος του έχει καθαρευθεί, με σκοπό την ενοποίηση του κυρίως ναού με ευρύχωρο νεωτερικό νάρθηκα. Διατηρούνται, ωστόσο, υπολείμματά του. Η καμάρα του ναού ενισχύεται από σφενδόνιο, που βαίνει σε παραστάδες.

Ο φωτισμός της εκκλησίας γίνεται από νεώτερο παράθυρο στη βόρεια πλευρά του κυρίως ναού και από μικρό ορθογώνιο παράθυρο στη νότια πλευρά του ιερού. Το μονόλοβο παράθυρο της κόγχης του ιερού είναι φραγμένο. Οι εξωτερικές επιφάνειες του ναού καλύπτονται με ασβεστόματα, πίσω από τα οποία διακρίνεται η κατασκευή των τοίχων με αργούς λίθους και πλίνθους. Οι στέγες καλύπτονται με τσιμεντοκονίαμα. Στο

¹² Ο ναός είναι αδημοσίευτος.

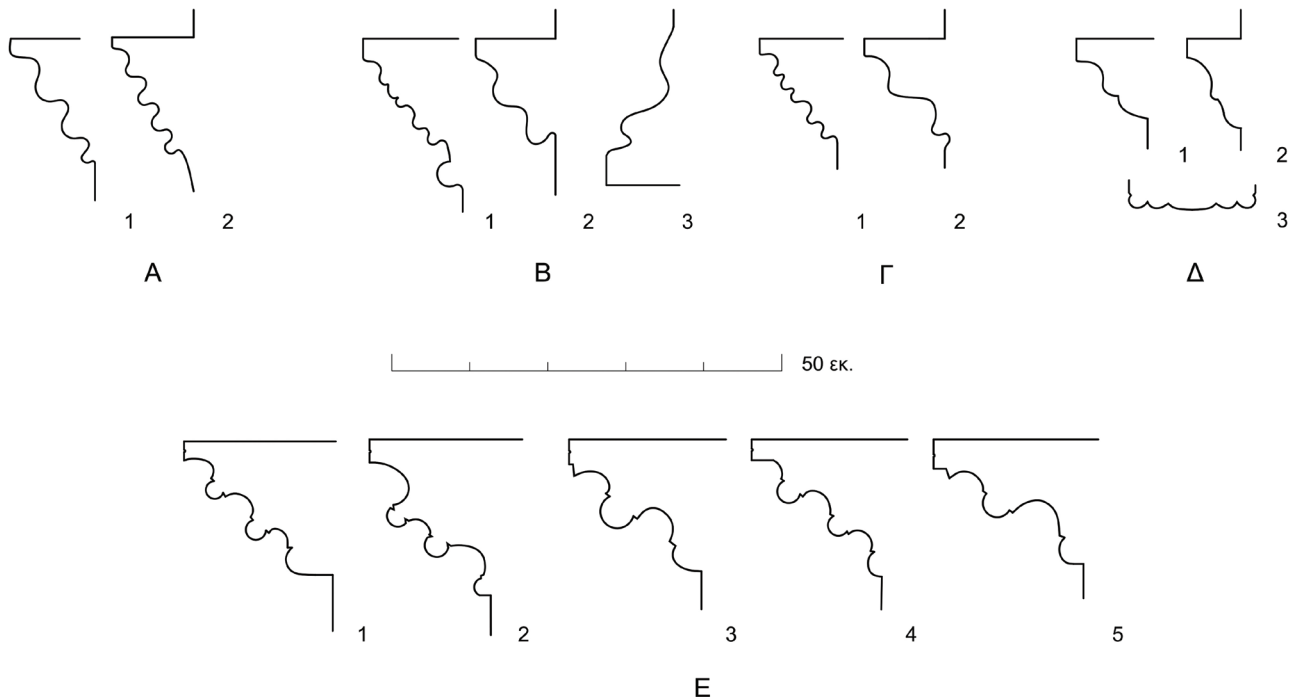

Εικ. 7. Κάτω Καστανιά. Ναός Αγίας Αικατερίνης. Κάτοψη και τομές κατά μήκος και κατά πλάτος.

Εικ. 8. Κάτω Καστανιά. Ναός Αγίας Αικατερίνης. Το τέμπλο.

Εικ. 9. Διατομές λαξευτών αρχιτεκτονικών μελών. Α. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου: 1. κοσμήτης επίστεψης, 2. Κιλλίβας, 3. Κοσμήτης εικόνων. Β. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου: 1. Κοσμήτης επίστεψης, 2. Κοσμήτης εικόνων, 3. Βάση πλαισίου ωραίας πύλης, 4. Πλαίσιο ωραίας πύλης. Γ. Ναός Αγίου Ανδρέα: 1. Κοσμήτης επίστεψης, 2. Κοσμήτης εικόνων. Δ. Ναός Αγίας Αικατερίνης: 1. Κοσμήτης επίστεψης, 2. Κοσμήτης πλαισίου εικόνων, 3. Πλαίσιο εικόνων. Ε. Ναός Παναγίας Παντάνασσας Γερουμιάνας. Επιθήματα πεσίσκων παραθύρων: 1. βόρεια πλευρά, 2. νότια πλευρά, 3. πρόθεση, 4. ιερό βήμα, 5. διακονικό.

τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ιερού διατηρείται παράσταση Δείσεως, που παραμένει αδημοσίευτη.

Το τέμπλο (Εικ. 8) είναι κτιστό, από αργολιθοδομή με πάχος 44 εκ. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί αν πρόκειται για το αρχικό τέμπλο του ναού. Η ωραία πύλη, πλάτους 68 εκ., διαμορφώνεται με πλαίσιο ορθογωνικής διατομής διαστάσεων 16×18 εκ., κοσμημένο με βεργία, και ανώφλι σχήματος τριλόβου τόξου. Εκατέρωθεν της ωραίας πύλης σχηματίζονται ορθογώνιες εσοχές διαστάσεων 28-30×48 εκ. και βάρους 10 εκ. με πλαίσια σχήματος Π και κοσμήτη στο κάτω μέρος, που κοσμούνται με επάλληλα βεργία. Οι κοσμήτες στο κάτω μέρος των εσοχών έχουν μήκος 0,65 και 0,75 μ. και διατάσσονται σε σχέση με αυτές κατά τρόπο ασύμμετρο. Το σύνολο του τέμπλου επιστέφεται από κοσμήτη, ο οποίος διαμορφώνεται με βεργία. Το τέμπλο καλύπτεται εξ ολοκλήρου από αβεστώματα. Οι μεγάλες ομοιότητες μεταξύ των τέμπλων δεν αφήνουν καμία αμφιβολία ότι και τα τέσσερα είναι

μεταξύ τους περίπου σύγχρονα, κατά πάσα πιθανότητα κατασκευασμένα από το ίδιο συνεργείο. Η χρήση στοιχείων της υστερογοθτικής τέχνης υποδεικνύει πως τα τέμπλα, ακόμα και αν δεν είναι σύγχρονα με την ανέγερση και τοιχογράφηση των ναών, θα πρέπει να χρονολογούνται, όπως και οι ναοί με τις τοιχογραφίες τους, στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους. Τέτοια στοιχεία είναι οι λαξευτοί κοσμήτες και τα πλαίσια με βεργία (Εικ. 9) καθώς και τα δίλοβα ή τρίλοβα τόξα¹³ στα ανώφλια της ωραίας πύλης¹⁴. Στο ίδιο συμπέρασμα

¹³ Τόξα αυτής της μορφής δεν είναι άγνωστα και στη βυζαντινή τέχνη και απαντούν ιδίως σε τέμπλα. S. Kalopissi-Verti, «The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception», S. Gerstel (επιμ.), *Thresholds of the sacred, Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, Cambridge Mass. 2006, εικ. 5, 7, 8.

¹⁴ Εκτός των τόξων από την Παντάνασσα της Γερουμιάνας, για

οδηγεί και η σύγκριση των μορφών που απαντούν στα τέσσερα τέμπλα, με τα λαξευτά στοιχεία του σημαντικότερου υστεροβυζαντινού ναού των Βατίκων, της Παντάνασσας, κοντά στο ομώνυμο χωριό, η οποία είναι γνωστή ως Παντάνασσα της Γερουμάνας¹⁵. Ο ναός, που παλαιότερα είχε θεωρηθεί μνημείο του 12ου αιώνα¹⁶, καθώς τα εμφανώς όψιμα μορφολογικά του χαρακτηριστικά είχαν λανθασμένα αποδοθεί σε μεταγενέστερες επισκευές¹⁷, χρονολογείται στις αρχές του 15ου αιώνα¹⁸. Οι ομοιότητες με τα τέμπλα που μας απασχολούν, αφορούν κατ' αρχήν στη μορφή ορισμένων από τα θυραία ανοίγματα, και συγκεκριμένα της δυτικής και της νότιας θύρας, που διαμορφώνονται με τρίλοβο και δίλοβο τόξο αντιστοίχως¹⁹. Πρωτίστως, όμως, αφορούν στην ομοιότητα της διατομής των ιδιότυπων επιθημάτων των πεσσίσκων των διλόβων και τριλόβων παραθύρων της Παντάνασσας με τη διατομή των κοσμητών των τέμπλων, ιδίως αυτήν του επιθήματος του τριλόβου παραθύρου της βόρειας όψης της Παντάνασσας με τη διατομή του κοσμητή επίστεψης του τέμπλου του Αγίου Κωνσταντίνου (Εικ. 9.Α.1, 9.Ε.1).

Η επικράτηση των κτιστών τέμπλων έναντι των μαρμάρινων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι γνωστή²⁰, ιδίως στις επαρχίες της αυτοκρατορίας όπου κτίζονται ναοί με περιορισμένα μέσα, γίνεται σχεδόν καθολική²¹. Σε πολύ λίγα παραδείγματα, από τα

τα οποία γίνεται λόγος στη συνέχεια (βλ. υποσημ. 18), ενδεικτικά αναφέρονται: Το «προσκυνητάρι» στον Άγιο Γεώργιο του Κάστρου στο Γεράκι (Α. Λούβη-Κίζη, «Το γλυπτό “προσκυνητάρι” στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι», ΔΧΑΕΚΕ' [2004], εικ. 11, 16) και θύρωμα στον Μιχαήλ Αρχάγγελο Αρκαλοχωρίου Ηρακλείου (Ο. Γκράτζιου, *Η Κρήτη στην Ύστερη Μεσαιωνική Εποχή. Η μαρτυρία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής*, Ηράκλειο 2010, 60, εικ. 64).

¹⁵ Γερμάνια είναι η παλιά ονομασία του χωριού Κρυόβρυση, κοντά στο οποίο βρίσκεται ο ναός.

¹⁶ Α. Ορλάνδος, «Η Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας», *ΑΒΜΕ* 1 (1935), 139-151.

¹⁷ Ο.π., 143.

¹⁸ Α. Bon, *La Morée Franque*, Παρίσι 1969, 511, 584. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας», ό.π. (υποσημ. 2).

¹⁹ Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας», ό.π. (υποσημ. 2), εικ. 2α, 8.

²⁰ S. Gerstel, «An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen», στο: Gerstel (επιμ.), ό.π. (υποσημ. 13), 135-136.

²¹ Στα Βάτικα, πλην των εδώ εξεταζόμενων ναών, έχουν εντοπιστεί

οποία δύο βρίσκονται στη Λακωνία (Άγιος Γεώργιος στο Κάστρο του Γερακιού²² και Ταξιάρχης στον Άγιο Νικόλαο Μονεμβασίας²³), τα κτιστά τέμπλα μιμούνται τα παλαιότερου τύπου μαρμάρινα, ενσωματώνοντας, μάλιστα, κιονίσκους, συχνά πώρινους²⁴, ή και θωράκια, ενώ τα διαστήματα μεταξύ των κιονίσκων τοιχογραφούνται ή δέχονται φορητές εικόνες σε εσοχές²⁵. Τα υστεροβυζαντινά κτιστά τέμπλα έχουν συνήθως τη μορφή απλού τοίχου με ένα ή περισσότερα ανοίγματα, ο οποίος τοιχογραφείται. Ο τοίχος φθάνει κατά κανόνα στο ύψος που θα έφτανε και ένα μαρμάρινο τέμπλο²⁶, είναι δηλαδή λίγο ψηλότερος από την ωραία πύλη και πολύ σπάνια συνεχίζει μέχρι την οροφή²⁷. Συνήθως υπάρχει ένα μόνο άνοιγμα, αυτό της ωραίας πύλης, ιδίως σε ναούς μικρού μεγέθους, όπως οι εδώ εξεταζόμενοι. Κάπως σπάνια, εκατέρωθεν της ωραίας

τα εξής: Ταξιάρχης στο νεκροταφείο της Κάτω Καστανιάς, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος στη Μεγαχώρα κοντά στην Κάτω Καστανιά, Μεταμόρφωση του Σωτήρος στα Βελανίδια, Άγιος Νίκων κοντά στο Φαρακλό, Κοίμηση της Θεοτόκου κοντά στο Φαρακλό, Πίσω Άι Γιώργης κοντά στον Άγιο Νικόλαο, Άι Στράτης κοντά στο Φαρακλό.

²² Άγιος Γεώργιος στο Κάστρο του Γερακιού. Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου*, Αθήνα 2001, 48-52, 54, 55 υποσημ. 73. Λούβη-Κίζη, ό.π. (υποσημ. 13), 112, εικ. 8-10. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 20), 136-138, εικ. 3.

²³ Δρανδάκης κ.ά. (Δρανδάκης), ό.π. (υποσημ. 1), 366-367.

²⁴ Πώρινο φαίνεται ότι ήταν και το τέμπλο της Παντάνασσας της Γερουμάνας. Στο μεταγενέστερο κτιστό τέμπλο έχουν ενσωματωθεί πεσσίσκοι, όμοιοι με αυτούς του νοτίου κλίτους του τέμπλου του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο του Γερακιού. Δημητροκάλλης, ό.π. (υποσημ. 22), εικ. 91.

²⁵ Άγιος Γεώργιος στην Αγία Τριάδα Μεσ(σ)αράς Ηρακλείου. Α. Μαίλης, 112-114, «Τα χτιστά τέμπλα της Κρήτης. Επαρχιακή λύση ή ομολογία πίστεως;», ΔΧΑΕ ΛΣΤ' (2015), εικ. 1. Άγιος Γεώργιος στο Staro Nagoričino. Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 20), 136-137, εικ. 2. Άγιος Αντώνιος στην Παλαιοχώρα Κυθήρων. Μ. Χατζηδάκης-Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο βυζαντινών τοιχογραφιών Ελλάδος. Κύθηρα*, Αθήνα 1997, 91 εικ. 8, 93 εικ. 13.

²⁶ Gerstel, «An Alternate View», ό.π. (υποσημ. 20), 136.

²⁷ Μαίλης, ό.π. (υποσημ. 25), 126. Κτιστά τέμπλα που φθάνουν ως την οροφή, απαντούν και στη Νάξο, στην περίοδο της Λατινοκρατίας: Άγιος Γεώργιος στην Απειράνθο και Παναγία στ' Αριά. Κ. Ασλανίδης, *Βυζαντινή ναοδομία στη Νάξο. Η μετεξέλιξη από την παλαιοχριστιανική στη μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πατρών 2014, 181, σχ. 53, 238 σχ. 71, διαθέσιμη ηλεκτρονικά στη σελίδα: <http://hdl.handle.net/10442/hedi/37192>.

πύλης διαμορφώνονται –τοξωτές συνήθως, αλλά και ορθογώνιες– εσοχές, όπου βρίσκονται οι παραστάσεις των δεσποτικών εικόνων²⁸, πρακτική που απαντά πολύ συχνότερα σε μεταβυζαντινούς ναούς²⁹, όπου, ορισμένες φορές, κάτω από τις δεσποτικές εικόνες διαμορφώνονται κοσμητές με διακοσμητικό ή και λειτουργικό χαρακτήρα³⁰. Τα τέσσερα τέμπλα των ναών των Βατικών που περιγράφηκαν, αποκλίνουν, επομένως, από τα συνήθη, καθώς δεν ακολουθούν τον καθιερωμένο τύπο του απλού τοιχογραφημένου πετάσματος³¹, αλλά με τη χρήση πλαισίων και κοσμητών αναδεικνύονται ως συνθέσεις στις οποίες κυριαρχεί ο λαξευτός πωρόλιθος. Λαξευτά πλαίσια διαμορφώνουν την ωραία πύλη και των τεσσάρων τέμπλων καθώς και τις εσοχές για τις δεσποτικές εικόνες στο τέμπλο της Αγίας Αικατερίνης. Λαξευτοί κοσμητές διαμορφώνονται κάτω από τη θέση όπου θα βρίσκονταν οι δεσποτικές εικόνες, καθώς και στην επίστεψη και των τεσσάρων τέμπλων.

Διαμόρφωση κτιστών τέμπλων με λαξευτά πλαίσια και κοσμητές επίστεψης απαντά επίσης σε μια ομάδα τριών τέμπλων από την Κρήτη, τα οποία έχουν παραλληλιστεί με πετάσματα που χωρίζουν πιστούς και μοναχούς σε μεσαιωνικούς ναούς της Δύσης, και ιδίως με τα *tramezzi* ορισμένων βενετικών εκκλησιών, και

χρονολογούνται στον 14ο και 15ο αιώνα³². Το τέμπλο του Αγίου Νικολάου του Χωστού κοντά στην Αργυρούπολη Ρεθύμνου³³, στη μορφή που έχει σήμερα, η οποία θα μπορούσε να είναι εν πολλοίς και η αρχική³⁴, παρουσιάζει γενικότερα κάποια ομοιότητα με τα εξεταζόμενα τέμπλα. Η ωραία πύλη διαμορφώνεται με λαξευτό πλαίσιο, σχεδιασμένο κατά τα πρότυπα υστερογοθικών θυρωμάτων, ενώ εκατέρωθεν αυτής διαμορφώνονται δύο προέχοντα λαξευτά τόξα που προφανώς πλαισίωναν τις δεσποτικές εικόνες. Τα άλλα δύο κρητικά τέμπλα που ακολουθούν το πρότυπο των βενετικών *tramezzi*, στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος κοντά στο Λευκοχώρι Ηρακλείου³⁵ και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στις Μαργαρίτες Ρεθύμνου³⁶, έχουν μορφή ανοικτής τοξοστοιχίας και, ως εκ τούτου, είναι αρκετά διαφορετικά από τα εξεταζόμενα τέμπλα ως προς τη γενική τους μορφή. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι παρουσιάζουν ομοιότητα με ένα άλλο υστεροβυζαντινό τέμπλο της περιοχής, το οποίο βρίσκεται στον ναό του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου κοντά στην Κάτω Καστανιά³⁷ (Εικ. 10). Στο τέμπλο αυτό διαμορφώνονται τρία κατά προσέγγιση ισοπλατή διαμπερή τοξωτά ανοίγματα, το μεσαίο από τα οποία φθάνει μέχρι το δάπεδο και αποτελεί την ωραία πύλη, ενώ τα άλλα δύο φθάνουν στο ύψος του ενός περίπου μέτρου από το δάπεδο. Τα τόξα τους είναι κατασκευασμένα από λαξευτούς πώρινους θολίτες και περιβάλλονται από λεπτή σειρά πλίνθων, όπως και τα τόξα πλαισίων σε θύρες ναών και άλλων υστεροβυζαντινών κτηρίων της περιοχής³⁸. Η επίστεψη του τέμπλου γίνεται με αδρά λαξευμένο πώρινο κοσμητή. Τα διαμπερή τοξωτά ανοίγματα εκατέρωθεν της ωραίας πύλης φράσσονται με πώρινες πλάκες σε αμφίπλευρη εσοχή, που φτάνουν στο ήμισυ περίπου του ύψους του τόξου, αφήνοντας

²⁸ Άγιος Ιωάννης Χρυσόστομος στο Γεράκι. Ν. Μουτσόπουλος – Γ. Δημητροκάλλης, *Γεράκι. Οί εκκλησίες τοῦ οἰκισμού*, Θεσσαλονίκη 1981, 4 εικ. 2, 14 εικ. 17. Αγία Παρασκευή στο Κάστρο του Γερακίου. Δημητροκάλλης, *ό.π.* (υποσημ. 22), 25 εικ. 29. Ελεούσα (Ζωοδόχος Πηγή) στο Κάστρο του Γερακίου. *Ό.π.*, 108, εικ. 223. Άγιος Νικόλαος στο Ρέμα του Σωφρόνη. Μ. Κάππας, «Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 21 (2011), 262-264, εικ. 8, 18, 22. Αγία Άννα στο Ανισαράκι Κανδάνου (1352). Gerstel, «An Alternate View», *ό.π.* (υποσημ. 20), 136, 137 εικ. 1. Μαΐλης, *ό.π.* (υποσημ. 25), 131 εικ. 21. Για τον ναό βλ. επίσης: Θ. Ξανθάκη, «Ο ναός της Αγίας Άννας στο Ανισαράκι Σελίνου Χανίων: Ο κύκλος της αγίας, οι αφιερωτές, η χρονολόγηση», *ΔΧΑΕ ΛΑ΄* (2010), 71-86.

²⁹ Μεταβυζαντινό είναι και το τέμπλο της Παντάνασσας της Γερουμάνας, που έχει ακριβώς αυτή τη μορφή. Λούβη-Κίζη, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας», *ό.π.* (υποσημ. 2), σχ. 8.

³⁰ Π.χ. Άγιος Μύρων στον Κάλαμο Κυθήρων. Χατζηδάκης – Μπίθα, *ό.π.* (υποσημ. 25), 236 εικ. 4, 5.

³¹ Στον τύπο αυτόν ανήκει το τέμπλο του Ταξιάρχη στο νεκροταφείο της Κάτω Καστανιάς, οι τοιχογραφίες του οποίου αποδίδονται στο ίδιο εργαστήριο με αυτό του Αγίου Ανδρέα. Δρανδάκης κ.ά. (Παναγιωτίδη), *ό.π.* (υποσημ. 1), 425-433. Παναγιωτίδη, *ό.π.* (υποσημ. 2), 193.

³² A. Mailis, «Between East and West. Orthodox templa and Latin *tramezzi* at the late medieval Cretan churches», *Hortus Artium Medievalium* 22 (2016) 462-471.

³³ *Ό.π.*, 466-467.

³⁴ Η προεξοχή των τόξων που πλαισιώνουν τις δεσποτικές εικόνες, καθιστά πιθανότερο τα αψιδώματα να ήταν εξ αρχής τυφλά.

³⁵ *Ό.π.*, 462-464.

³⁶ *Ό.π.*, 464-466.

³⁷ Δρανδάκης κ.ά. (Καλοπίση), *ό.π.* (υποσημ. 1), 418-425.

³⁸ Παραδείγματα: Παντάνασσα της Γερουμάνας, Ταξιάρχης Καστανιάς.

Εικ. 10. Κάτω Καστανιά. Μεγαχώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρομού. Το τέμπλο.

ένα μέρος του διαμπερές. Το σύνολο –τοιχος, τόξα, κοσμήτης, και πώρινες πλάκες– είναι τοιχογραφημένο με δύο στρώματα τοιχογράφησης, εκ των οποίων το δεύτερο επεκτείνεται στο σύνολο του ναού και χρονολογείται πιθανότατα το 1282³⁹. Κτιστά τέμπλα με διαμπερή τοξωτά ανοίγματα δεν είναι άγνωστα στη Λακωνία. Ένα πρώιμο παράδειγμα, με τοξωτά ανοίγματα εκατέρωθεν της ωραίας πύλης, διατηρείται στον Άγιο Παντελεήμονα Κάτω Μπουλαριών στη Μάνη⁴⁰, ενώ τέμπλα με τρεις τοξωτές θύρες διατηρούνται σε

δύο υστεροβυζαντινούς ναούς του Λογκανίκου, τον Άγιο Γεώργιο⁴¹ και τους Αγίους Αποστόλους⁴².

Δυστυχώς, και τα τέσσερα τέμπλα που εξετάζονται, είναι αβεστωμένα και δεν μπορεί να διατυπωθεί συμπέρασμα για όλες τις λεπτομέρειες που αφορούν στην αρχική τους μορφή. Δεν είναι, δηλαδή, σαφές αν οι δεσποτικές εικόνες ήσαν φορητές ή τοιχογραφημένες⁴³, ούτε αν υπήρχε τοιχογραφικός διάκοσμος

³⁹ Ό.π., 424.

⁴⁰ Ν. Δρανδάκης, «Άγιος Παντελεήμων Μπουλαριών», *ΕΕΒΣ* 37 (1969-70), 437-458.

⁴¹ Ο. Chassoura, *Les Peintures Murales Byzantines des Églises de Loganikos –Laconie–*, Αθήνα 2002, εικ. 55a.

⁴² Ό.π., εικ. 80a.

⁴³ Φορητές εικόνες, με ή χωρίς πλαίσιο, υπήρχαν ενίοτε και στα προσκυνητάρια που διαμορφώνονταν στους τοιχοπεσούς

Εικ. 11. Άγιος Νικόλαος Βοιών. Ναός Αγίου Γεωργίου («Πίσω Άι Γιώργης»). Το τέμπλο.

γενικότερα. Πάντως, οι μικρών διαστάσεων εσοχές στο τέμπλο της Αγίας Αικατερίνης, που δημιουργούν μια γενικώς αδέξια σύνθεση, είναι μάλλον πιθανότερο να προορίζονταν για την τοποθέτηση φορητών εικόνων. Παρόμοιες μικρές ορθογωνικές εσοχές, χωρίς όμως πλαίσιο, διαμορφώνονται και στο τέμπλο του Αγίου Γεωργίου⁴⁴, γνωστού με την προσωνυμία «Πίσω Άι Γιώργης», κοντά στο χωριό Άγιος Νικόλαος Βοιών, βορειοδυτικώς των Βελανιδιών και σε απόσταση 2.000 μ. περίπου νοτιοανατολικώς της Αγίας Αικατερίνης

μεταξύ βήματος και παραβημάτων. Kalopissi-Verti, ό.π. (υποσημ. 13), 122.

⁴⁴ Δρανδάκης κ.ά. (Κέπετζη), ό.π. (υποσημ. 1), 445-450.

(Εικ. 11). Οι τοιχογραφίες του μεταγενέστερου νάρθηκα του ναού χρονολογούνται στα μέσα του 14ου αιώνα⁴⁵. Στον Άγιο Γεώργιο, όπου επίσης δεν διατηρήθηκαν τοιχογραφίες στο κτιστό τέμπλο, οι εσοχές βρίσκονται σε αρκετή απόσταση από την ωραία πύλη, ώστε να μπορεί με επιφύλαξη να υποτεθεί ότι οι εικόνες του Χριστού και της Θεοτόκου ήταν τοιχογραφημένες, ενώ στις εσοχές υπήρχαν φορητές εικόνες του Αγίου Γεωργίου και του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου.

Η ιδιότυπη μορφή των τέμπλων που εξετάστηκαν, θα πρέπει να αποδοθεί στον αυτοσχεδιασμό κάποιου

⁴⁵ Ό.π. 449.

τοπικού συνεργείου. Η λάξευση των πώρινων αρχιτεκτονικών μελών είναι μάλλον αδρή, τα σχέδια απλά και δεν απαιτούν ιδιαίτερη δεξιοτεχνία στην εκτέλεση. Η κατασκευή τους δείχνει να εντάσσεται σε παραγωγή τυποποιημένων λαξευτών λίθων για διαφορετικές χρήσεις και όχι σε ειδική παραγγελία⁴⁶. Η πλήρης απόκλιση από τα μεσοβυζαντινά πρότυπα φανερώνει όψιμη εποχή, πιθανώς τον 15ο αιώνα, αν όχι και τις αρχές του 16ου⁴⁷, κατά την οποία οι παλιοί βυζαντινοί τρόποι έχουν πλέον ξεχαστεί, ενώ στην εκκλησιαστική τέχνη κάνουν την εμφάνισή τους στοιχεία με χαρακτηριστικά λαϊκό. Ως *terminus post quem* μπορεί να θεωρηθεί το οψιμότερο τοιχογραφικό στρώμα, στον Άγιο Ανδρέα, το οποίο έχει χρονολογηθεί γύρω στο 1400⁴⁸. Το εργαστήριο που δημιούργησε τα τέμπλα, θα πρέπει πιθανώς να αναζητηθεί στη γειτονική Μονεμβασία, που αποτελεί ασφαλώς το πλησιέστερο καλλιτεχνικό κέντρο και μία από τις σημαντικότερες πόλεις της εποχής. Τα χωριά των Βατίκων, ιδίως δε αυτά που βρίσκονται στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου, έχουν προφανώς άμεση σχέση με την πόλη της Μονεμβασίας⁴⁹. Την ίδια καλλιτεχνική σχέση, άλλωστε, υποδεικνύει και η Παντάνασσα της Γερουμάνας, ο τρούλλος της οποίας αντιγράφει εμφανώς αυτόν της Οδηγήτριας⁵⁰ ή Αγίας Σοφίας της Μονεμβασίας⁵¹. Οι ιδιότυπες μορφές στα τέμπλα των τεσσάρων μικρών ναών, που αποκλίνουν από τα καθιερωμένα στην εκκλησιαστική τέχνη, είναι

πιθανόν να προέρχονται από την αρχιτεκτονική των κατοικιών, για την οποία γνωρίζουμε, κυρίως από τον Μυστρά⁵², πως δέχθηκε αθρόα εισαγωγή δυτικών στοιχείων ιδίως μετά τα μέσα του 14ου αιώνα⁵³. Δεν πρέπει, ωστόσο, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο τα τέμπλα να μιμούνται κάποιο χαμένο, σήμερα, παράδειγμα από την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Μονεμβασίας. Σε αντίθεση με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, στις οποίες η παρουσία δυτικών στοιχείων είναι συνδεδεμένη με τη δραστηριότητα επωνύμων δυτικών ή φιλοδυτικών κτητόρων⁵⁴ ή με τη μίμηση κτηρίων που έκτισαν στις κτήσεις τους οι Λατίνοι⁵⁵, εδώ η εισαγωγή στοιχείων της δυτικής αρχιτεκτονικής φαίνεται να στερείται ιδεολογικού περιεχομένου και συμβολισμού⁵⁶, και απλώς φανερώνει την απομάκρυνση της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής από τις καταβολές της κατά την εκπονή της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ελλάδα.

⁵² Για την κοσμική αρχιτεκτονική του Μυστρά βλ. Α. Ορλάνδος, «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά», *ABME* 3 (1937), 11-114. Σ. Σίνος – Γ. Μαρίνου, «Τα σπίτια του Μυστρά», Σ. Σίνος (επιμ.), *Τα μνημεία του Μυστρά. Το έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, Αθήνα 2009, 243-335. Σ. Σίνος, «Το παλάτι», ό.π., 337-373.

⁵³ Γ. Μαρίνου, «Δυτικά στοιχεία στο Μυστρά», Ο. Γκράτζιου (επιμ.), *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή*, Ηράκλειο 2007, 48.

⁵⁴ Η Α. Λούβη-Κίτση έχει εύστοχα παρατηρήσει την ομοιότητα του θυρώματος της βασιλείου θύρας της Παντάνασσας της Γερουμάνας με την αντίστοιχη θύρα στον Άγιο Γεώργιο του Κάστρου στο Γεράκι, όπου αναγνώρισε το οικόσημο του Inigo d'Alfero. Λούβη-Κίτση, ό.π. (υποσημ. 13), 120. Με τις εργασίες συντήρησης στην Παντάνασσα της Γερουμάνας (2007-2008) φάνηκε ότι στον θυρό, στο κλειδί του τόξου της θύρας αυτής, δεν είχε λαξευτεί οικόσημο.

⁵⁵ Μ. Kappas, «Cultural exchange between East and West in the late-fourteenth-century Mani: The Soterias Church in Langada and a Group of Related Monuments», R. Ousterhout – D. Borbonus – E. Dumser (επιμ.), *Against Gravity: Building Practices in the Pre-Industrial World*, University of Pennsylvania, Philadelphia 2016, 5-6. D. Athanasoulis, «The Triangle of Power. Building Projects in the Metropolitan Area of the Crusader Principality of the Morea», Gerstel, «Mapping the boundaries» ό.π. (υποσημ. 49), 144-151.

⁵⁶ Kappas, ό.π. (υποσημ. 55), 6-11.

Προέλευση εικόνων

Οι φωτογραφίες και τα σχέδια είναι του συγγραφέα.

⁴⁶ Το ενδεχόμενο αυτό καθίσταται πιθανότερο από την παρουσία πανομοιότυπων αρχιτεκτονικών μελών και σε άλλα μέρη του ναού, όπως παρατηρήθηκε στον Άγιο Ιωάννη στα Βελανίδια (βλ. υποσημ. 8).

⁴⁷ Την υπόθεση αυτή ενισχύει η διατήρηση της βενετικής κυριαρχίας στη Μονεμβασία μέχρι τα μέσα του 16ου αιώνα.

⁴⁸ Βλ. υποσημ. 10.

⁴⁹ Για τα εργαστήρια των ζωγράφων των ναών της περιοχής και τη σχέση τους με τη Μονεμβασία βλ. S. Gerstel, «Mapping the boundaries of church and village. Ecclesiastical and rural landscapes in the Late Byzantine Peloponnese», S. Gerstel (επιμ.), *Viewing the Morea: land and people in the Late Medieval Peloponnese*, Washington, D. C. 2013, 366-367.

⁵⁰ Για την ονομασία του ναού βλ. Ch. Kalliga, «The Church of Hagia Sophia at Monemvasia: Its Date and Dedication», *ΔΧΑΕ* Θ' (1977-1979), 217-222.

⁵¹ Ορλάνδος, «Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας», ό.π. (υποσημ. 16), 142. Λούβη-Κίτση, «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας», ό.π. (υποσημ. 2), 362.

Klimis Aslanidis

TEMPLA WITH WESTERN FEATURES IN VATIKA, LACONIA

A group of masonry templa with carved architectural features appears in some of the numerous Late Byzantine churches located in the mountainous villages of Vatika, in the southeastern Peloponnese; despite their particular interest, these templa have not been studied. They are the templa of four small single-nave barrel-vaulted churches, decorated with carved stone, in accordance with Western Medieval models.

At the templon of Hagios Konstantinos near Velandria, the sanctuary door has a carved stone frame with a two-lobed arch, supported by side corbels. The gate is flanked by carved stone cornices, decorated with ribs. The templon is surmounted by a cornice with a ribbed profile. The templa of the nearby churches of Hagios Ioannis Chrysostomos and Hagios Andreas near Kato Kastania are similar, but their sanctuary gates have trefoil arches. The sanctuary gate of Hagia Aikaterini near Kato Kastania is similar to the latter; however, it is flanked by small orthogonal niches with Π-shaped frames and a cornice at the bottom, both with a ribbed profile. Here also the templon is surmounted by a ribbed cornice.

The great similarities between the templa leave no doubt that all four are approximately contemporaneous, most probably crafted by the same workshop. The use of features of Late Gothic art indicates that the templa, even if they are not contemporary with the erection of the churches or the completion of the wall paintings, must date, just as the buildings and their paintings, to the Late Byzantine period. Such features are the cornices and frames decorated with ribs and the form of the two-lobed and trefoil arches of the sanctuary gates. The same conclusion is drawn when we compare the forms appearing in these four masonry templa with the carved stonework of the church of Pantanassa at Geroumana, which is the most important Late Byzantine church of the area, dating from the early 15th century. Similarities are evident when comparing the shape of some of the door frames of the Pantanassa church with

the sanctuary gates of the four templa, but also when examining side by side the profile of the peculiar impostos of the window mullions of the Pantanassa with that of the cornices of the four templa, particularly of Hagios Konstantinos.

During the Late Byzantine period, masonry templa prevail over marble ones, especially in the provinces of the empire, where churches were built with limited resources. In very few examples they imitate marble templa, incorporating colonnettes, often of poros, or also panels, whereas the area between the colonnettes is adorned either with wall paintings or portable icons. However, they are usually confined to a simple wall, pierced by one or more openings and decorated with wall paintings. Therefore, the four Vatika templa deviate from the norm, since, due to their moulded frames and cornices, they appear as compositions dominated by carved stone. Carved frames and crowning cornices also appear in a group of three templa in Crete, which have been compared to barriers that separated the congregation from the monks in some monastic churches of the medieval West, especially the *tramezzi* of Venetian churches. The Cretan templa have been dated to the 14th and 15th century. One of them is comparable to the Vatika templa, as its sanctuary gate follows the example of Late Gothic door frames and is flanked by two projecting carved arches that used to frame the templon icons. The other two Cretan examples are shaped as open arcades; therefore, they are quite different from the templa studied here. However, they are similar to another Late Byzantine templon in the area, located in the church of Hagios Ioannis Prodromos near Kato Kastania. This templon is pierced by three arched openings of approximately equal width. The middle one reaches the floor and forms the sanctuary gate, while the side ones start from the height of approximately one meter above the floor and are blocked by recessed poros slabs. The type of masonry templon pierced

by three arched openings is not unknown in Laconia.

Unfortunately, all four templa are limewashed; hence, it is impossible to draw a solid conclusion regarding all details of their original form. Thus, it is unclear whether their icons were portable or painted in fresco, or if they were decorated with wall paintings in general. Yet, the small niches at Hagia Aikaterini were more likely meant for wooden icons. The peculiarity of the four templa examined must be attributed to the improvisation of a local workshop that produced standard profiled stone blocks for various uses. The total deviation from Middle Byzantine models demonstrates a late date, perhaps in the 15th or early 16th century, when the old Byzantine practices had been forgotten, while features of a popular character were emerging in ecclesiastical art. The workshop that created the four templa must be sought in Monemvasia, which undoubtedly was the closest artistic centre and one of the most important cities of the era. The Vatika villages, especially those of the eastern side of the Maleas peninsula, such as Velanidia and Kato Kastania, are directly related to Monemvasia. The same relation is also indicated by the church

of the Pantanassa at Geroumana, whose dome evidently copies that of the Hodegetria, known as the Hagia Sophia church in Monemvasia. The peculiar forms at the templa of these four small churches that deviate from ecclesiastical art norms possibly derive from domestic architecture, which in Laconia received a massive western influence, particularly after the mid 14th century. However, a lost example in church architecture may also offer a possible explanation. By contrast to other areas of the Peloponnese, where the presence of western elements may be related to the activity of known Frankish or Francophile ktetors or to the imitation of buildings erected by the Latin rulers, in these four churches of Vatika the introduction of features of western European origin probably has no ideological or symbolic content and simply reveals the deviation of church architecture from its origins during the last decades of Byzantine rule in Greece.

*Dr Architect
School of Architecture, Technical University of Crete
kaslanidis@yahoo.com*